

جهان اسلام و نحوه توزیع سرزمینها و جمعیت اسلامی «تحلیل آماری، جغرافیایی و اجتماعی سیاسی در قالب نواحی اسلامی»

دکتر رضا مستوفی الممالکی*

پژوهش:

در محافل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و فرهنگی جهان همواره به عظمت جهان اسلام و کشورهای اسلامی تأکید میشود، زیرا این بعد عظیم اجتماعی و اقتصادی که حدود ۲۲ درصد جمعیت دنیا و ۲۵ درصد کشورهای جهان را در ۱۹ درصد خشکی های کره زمین تشکیل می دهد، در صحنه های جهانی نقش عمده و پایگاه بسیار مستحکم را دارا می باشد. مسلماً مطالعه، تحلیل موقعیت های اجتماعی، ایدئولوژی و اقتصادی این جامعه و سیمای آینده آن از نظر ما بسیار حائز اهمیت است.

از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران این کشور را به عنوان یکی از مهمترین نقاط عظمت جهان اسلام در قرن ۲۰ مطرح کرده است. از این رو روابط چند جانبه و متقابل جمهوری اسلامی ایران با سایر سرزمینهای و ملل اسلامی یکی از سیاست های مهم آن به شمار می رود. بنابراین برای آشنایی با سرزمینها، کشورها به ویژه جمعیت اسلامی و نحوه

ضروری به نظر می رسد در این مقاله سعی شده است این مطالب به طور بسیار فشرده و مختصر در قالب ۸ ناحیه و ۴۹ کشور اسلامی و سه قاره آسیا، آفریقا و اروپا مورد بحث و ارزیابی قرار گیرد.

مقدمه ای بر موضوع مورد مطالعه

الف) بیان مسئله و اهداف مطالعه :

موضوع اصلی این مقاله عبارت است از شناسایی و تحلیل وضعیت اجتماعی و جغرافیایی و توزیع این جمعیت عظیم در نواحی مختلف جهان که قریب به یک پنجم یا ۲۰٪ جمعیت جهان را شامل می شود و یک نیروی عظیم تولیدی و فرهنگی و عقیدتی نیز در دنیای امروزی به شمار می رود.

مطالعه جغرافیایی جهان اسلام عبارتست از تحلیل و ارتباط موجود بین بینش اسلامی و شریعت اسلام با پدیده های جغرافیایی که به پیدایش نواحی اسلامی با ویژگی های فرهنگی، جمعیتی و اقتصادی و سکونتی خاص گشته است مانند شهرهای اسلامی که نوعی وحدت خاص در آنها مشاهده می شود.

از طرف دیگر کشورهای اسلامی با بهره مندی از امکانات تولیدی و منابع زیر زمینی و معدنی در مجموع یکی از بزرگ ترین قدرت های اقتصادی به شمار می رود. کشورهای اسلامی از مدار صفر درجه تا مناطق معتدله دنیا به نسبت های ناموزون توزیع شده و در هر شرایط اقلیمی و جغرافیایی از امکانات مناطق مختلف بهره مند می باشند.

از بعد سیاسی نیز اغلب کشورهای اسلامی در مناطق حساس ژئوپلیتیکی و از جمله مناطق ارتباطی، تنگه های آبی، خلیج ها و دریاها حساس جهان توزیع شده که همین مسئله ابعاد سیاسی را در کنار ابعاد اجتماعی عقیدتی و اقتصادی افزایش و حساسیت آنها را بیشتر در صحنه های بین المللی مطرح می کند. مناطقی نظیر:

۱- تنگه جبل الطارق که مدیترانه و اروپای جنوبی و غرب آسیا و شمال

آفریقا را به دنیای خارج متصل می کند.

- ۲- کانال سوئز که مدیترانه و اروپا را به اقیانوس هند و نیم کره جنوبی متصل می کند .
- ۳- تنگه باب المندب که نقش کانال سوئز را کامل تر ایفا می کند
- ۴- نقش تنگه هرمز و خلیج فارس در خاورمیانه و مسئله نفت و بازارهای آزاد .
- ۵- تنگه مالاکا که اقیانوس آرام را با اقیانوس هند مرتبط می کند .
- ۶- ناحیه آسیای میانه که اخیراً کشمکش قدرت های محلی و بزرگ را بر سر حاکمیت سیاسی و اقتصادی در آن تشدید می کند .
- ۷- منطقه قفقاز و حاشیه دریای سیاه
- ۸- سرزمین فلسطین و هلال خصیب که از دیرباز نقش مذهبی ، سیاسی آن مطرح بوده و امروزه یکی از مزمین ترین بحران ها را در خود نگه داشته است و همین ناحیه دو منطقه بزرگ جنوب غرب آسیا و شمال آفریقا را به هم مرتبط می کند.

اسلام که آخرین دین الهی شناخته می شود ، در طرز تفکر و رفتارهای مسلمان اثرات ویژه ای چون ایشارگری ، احیا و بازسازی ایدئولوژی و مطرح کردن آن در جهان ، تعصب و حمیت به اسلام و اماکن مقدسه و حفظ آن در بین جامعه اسلامی داشته است . بهترین نمونه آن وقوع انقلاب اسلامی ایران و نتایج آن به عنوان یک الگوی شاخص مبارزه و ایمان و حفظ اسلام محمدی (ص) است امواج و اثرات این حرکت در جهان اسلام تحول و جنبش انکارناشدنی به وجود آورده است . پس عامل وحدت و ویژگی همانا بینش اسلامی است که دنیای اسلام را به عنوان یک ناحیه مهم جغرافیایی در جهان معرفی می کند .

۲- محدوده ها و مرزهای جهان اسلام

الف) پدیده های جغرافیایی و جهان اسلام:

هر واقعیت موجود اعم از واقعیت های طبیعی، انسانی و اقتصادی و سکونتی و ارتباط بین رفتارهای انسان و محیط طبیعی و چشم اندازهای حاصله، یک واقعیت یا پدیده جغرافیایی به شمار می رود. چنانچه هر پدیده انسانی نظیر: شهر و روستا و بافت فیزیکی آن، نوع معیشت، نوع فرهنگ و وضعیت یک جامعه که شالوده های آن با ایدئولوژی اسلامی آمیخته و به ظهور رسیده باشد طوری است که با مشاهده و درک آن فوراً به نشانه های اسلام و تاثیر اصول اسلامی در این پدیده ها پی ببریم، این پدیده جغرافیایی ناشی از فرهنگ و بینش اسلامی خواهد بود. مثلاً بافت و ساختار و مورفولوژی شهرهای کشورهای اسلامی با شهرهای سایر نواحی متفاوت است و اجزا و شکل گیری آن الهام گرفته از نیازها، طرز فکرها و بینش های جامعه مسلمان ساکن در آنهاست.

ب) ناحیه اسلامی Islamic region:

ناحیه (Region) یک محدوده جغرافیایی است که به لحاظ وجود اشتراک و عملکرد اجزا داخلی آن یک نوع شکل جغرافیایی منحصر به فرد و متفاوت با محدوده های مجاور در آن پدید شده باشد و در واقع هر ناحیه باید دارای نوعی وحدت به ویژه در زمینه های تاریخی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و نهایتاً وحدت طبیعی باشد و تحت تاثیر این نیروها دارای وحدت جغرافیایی شده باشد.

یک ناحیه اسلامی سرزمینی است که تحت تاثیر ایدئولوژی اسلامی نسبت به محدوده های مجاور دارای وجه افتراق باشد به طوری که:

۱- ناحیه اسلامی دارای جمعیت قابل ملاحظه مسلمان باشد

- ۲- بینش و فرهنگ اسلامی در تمام شئون انسانی، اقتصادی و فرهنگی و تاریخی آن قابل احساس و موثر باشد.
 - ۳- دارای حدود و مرزهای سیاسی و قراردادی نیست بلکه تا جایی که نیروی مذهبی عملکرد موثر و فرهنگ اسلامی حاکمیت داشته باشد دارای مرز ناحیه خواهد بود.
 - ۴- هر ناحیه می تواند دارای چندین کشور اسلامی و یا اقلیتی از کشورهای غیر اسلامی باشد.
 - ۵- از لحاظ سیاسی و فرهنگی واکنشی در جهت حفظ اسلام و منافع مسلمین داشته باشد.
- نواحی اسلامی به ترتیب اولویت عبارتند از: ناحیه آسیای جنوب غربی، آفریقای شمالی، آسیای جنوب شرقی، آسیای جنوبی، آسیای میانه، آفریقای مرکزی و شرقی و سرزمین قفقاز.

پ) کشور اسلامی Islamic country:

کشور اسلامی یک واحد سیاسی اسلامی است که حدود و مرزهای آن نظیر سایر کشورها مشخص و اغلب سیاسی و قراردادی است. معمولاً یک کشور اسلامی دارای شرایط زیر است:

- ۱- استقلال سیاسی و پذیرفته شده در نظام سیاسی جهانی داشته باشد.
- ۲- اکثریت مردم آن «معمولاً بیش از ۵۰٪» مسلمان باشند.
- ۳- دارای ملت، دولت، قانون و نوعی حکومت منطبق با اصول اسلامی باشد. یعنی دارای فرهنگ مسلط اسلامی باشند.
- ۴- هیئت حاکمه آن از قشر مسلمان جامعه انتخاب شوند.

باید اشاره کرد که مشخصه ردیف ۲ یعنی جمعیت بیش از ۵۰٪ ملاک اصلی یک کشور اسلامی شناخته شده است. گذر از سقف جمعیتی بیش از ۵۰٪ مسلمان در بعضی از ممالک آفریقایی و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی سابق و پیدایش کشورهای جدید مسلمان نشین آسیای میانه و شبه جزیره بالکان به تعداد ممالک اسلامی افزوده است.

ت) جهان اسلام و جامعه اسلامی :

به مجموعه کشورها و نواحی اسلامی و انعکاسات فرهنگی و سیاسی آن جهان اسلام و کل جمعیت مسلمان جهان اعم از اکثریت ساکن در کشورهای اسلامی و اقلیت های اسلامی ساکن در سایر کشورها، از جمله آمریکای شمالی و شرق آسیا را جامعه اسلامی می نامیم که با پیوند تعالیم عالیه اسلام یک مجموعه واحد و مشابهی را نمایش می دهد.

ت) جهان اسلام و جامعه اسلامی :

به مجموعه کشورها و نواحی اسلامی و انعکاسات فرهنگی و سیاسی آن جهان اسلام و کل جمعیت مسلمان جهان اعم از اکثریت ساکن در کشورهای اسلامی و اقلیت های اسلامی ساکن در سایر کشورها، از جمله آمریکای شمالی و شرق آسیا را جامعه اسلامی می نامیم که با پیوند تعالیم عالیه اسلام یک مجموعه واحد و مشابهی را نمایش می دهد.

۳- تعداد و پراکندگی جغرافیایی کشورهای اسلامی :

کمر کشور در دنیا یافت می شود که در آنجا از فرهنگ اسلامی اثری نباشد لیکن تعداد مسلمانان و نقش آنان در ترکیب جمعیتی و حکومتی آنان به طور یکنواخت نیست. در میان این ممالک، کشورهایی که اکثریت جمعیت آن مسلمانند «۶۵٪ یا ۷۵٪ به بالا» و مسئولین حکومتی از مسلمانان و اصول اسلام کم و بیش در تمام شئون قانونگذاری و قوای سه گانه مقننه و قضاییه و

مجریه دخیل باشد و عوامل فرهنگ اسلامی در محدوده سیاسی آنها کم و بیش مشاهده شود، «وحدت، زبان، نژاد، آداب و سنن» به عنوان کشورهای اسلامی شناخته می گردند.^۱

اغلب کشورهای عربی آسیا و شمال آفریقا دارای فرهنگ عربی بوده و فقط ممالکی نظیر ایران، ترکیه، مالزی و اندونزی و بعضی از ممالک کوچک آفریقای که خود از تمدن و فرهنگ جداگانه ای برخوردارند، فقط از لحاظ مذهب و یکپارچگی اسلامی با ممالک دیگر دارای وحدت هستند. از طرف دیگر نباید محدوده های توزیع جمعیت مسلمان جهان را که قریب به بیش از ۱۳۰۰۰۰۰۰۰ نفر است با مرزهای ممالک اسلامی طبق تعریف اشتباه نمود.

اما توزیع جغرافیایی کشورهای مسلمان دارای شکل خاص و جالبی است و چنانچه این مطالعه در نقشه های جغرافیایی انجام گیرد بسیار آسان و توجیه آن مقبول تر خواهد بود. اغلب ممالک مسلمان در مناطق بیابانی و نیمه بیابانی آسیای جنوب غربی و آفریقای شمالی قرار دارند^۲ که همین عامل یعنی قلت باران و خشکی شدید، مشکلاتی نظیر قحطی و خشکسالی های طولانی برای ممالک اسلامی به جود می آورد. به غیر از اندونزی و بنگلادش و گینه و سنگال که در حوضه های مرطوب و گرمسیری قرار دارند.^۳ از نظر جغرافیایی بیشترین گسترش اسلام در دو قاره عظیم قدیمی آفریقا و آسیا دیده می شود. قسمت عمده و اکثریت مطلق مسلمانان جهان را در قاره آسیا می توان یافت به طوری که بعداً خواهیم دید ۵۳٪ مسلمانان جهان در آسیا و ۲۴٪ در آفریقا و بقیه حدود ۲۳٪ در سایر قاره ها پراکنده اند.^۴

۱- گنجی، محمد حسن، برداشتی جغرافیایی از جمعیت مسلمان جهان و پاره از مشخصات دموگرافیک آن. سمینار جغرافیایی

بین المللی، سازمان پژوهشهای جغرافیایی استان قدس رضوی، اردیبهشت ۱۳۶۵

۲- در فاصله عرضهای جغرافیایی ۱۵ الی ۴۰ درجه شمالی واقع هستند.

۳- اغلب بین خط استوا الی ۱۵ درجه شمالی واقع هستند.

۴- نظری، علی اصغر جغرافیای ممالک اسلامی انتشارات دانشگاه پیام نور ایران. سال ۱۳۷۲ ص ۲۵-۲۰

آیین اسلام در نیم کره شمالی گسترش داشته و بیشتر مسلمانان در کشورهای واقع در شمال استوا تا حداکثر مدار ۵۰ درجه در قزاقستان توزیع شده اند. شمالی ترین حد گسترش اسلام در نیمکره شمالی و مرزهای شمالی قزاقستان بالاتر از مدار ۵۰ درجه و سواحل جنوبی اروپا، ترکیه بالاتر از مدار ۴۰ درجه شمالی قرار دارند. در میان ۴۹ کشور جهان که تعداد مسلمانان آن بیش از ۵۰٪ جمعیت کل آنهاست، به عنوان کشورهای اسلامی معروفند که در جدول شماره ۱ نمایش داده شده است. از این تعداد ۲۶ کشور معادل ۵۳٪ کشورهای اسلامی در قاره آسیا و قاره آفریقا با ۲۰ کشور اسلامی معادل ۴۰/۸ درصد را به خود اختصاص داده و در قاره اروپا از کشورهای آلبانی و بسنی و هرزگوین و جمهوری آذربایجان می توان نام برد که ۶/۲٪ جمعیت کل کشورها را دارند. بطوریکه ۷۰٪ مردم آلبانی مسلمانند و بسنی و هرزگوین نیز جدیداً پس از تجزیه یوگسلاوی بزرگ، موجودیت پیدا کرده است. به نمودار شماره ۱ مراجعه شود.

کشورهای اسلامی حدود ۲۵/۴٪ ممالک مستقل دنیا را که تاکنون ۱۹۳ کشور است تشکیل داده اند و به زبان ساده تر کمی بیش از یک چهارم کشورهای دنیا در جرگه ممالک اسلامی قرار گرفته اند.^۲

۴- جغرافیای جمعیت کشورهای اسلامی:

الف) توزیع جمعیت کشورهای اسلامی:

مطابق آخرین اطلاعات ارائه شده در جهان تا قبل از شروع قرن ۲۱ «سال ۲۰۰۰ میلادی» جمعیت دنیا از مرز ۶ میلیارد نفر فراتر رفت و جمعیت جهان رقمی بیش از ۶ میلیارد نفر در نظر گرفته می شود.

۱ - آذربایجان در ناحیه قفقاز و آلبانی و بسنی و هرزگوین در شبه جزیره بالکان.

۲ - اطلس گیتا شناسی کشورها، موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتا شناسی، تابستان ۱۳۷۷، صفحات ۱۰ تا ۳۰

در این بررسی های دقیق مجموع جمعیت مسلمان دنیا رقمی حدود ۱۳۵۷۵۵۳۰۰۰ نفر^۱ سرشماری شده و در حال حاضر با توجه به رشد سریعی که در جمعیت ممالک مسلمان نشین ملاحظه می شود، رقمی نزدیک به یک میلیارد و پانصد هزار نفر را شامل می شود. از این رو جهت بررسی بعضی جنبه های کمی جمعیت و مقایسه ارقام همان عدد ۱۳۵۷۵۵۳۰۰۰ را در نظر گرفته ایم که بر این مبنا توزیع جمعیت مسلمان دنیا را مورد مطالعه قرار می دهیم (هدف اصلی این بحث مطرح شدن موقع اجتماعی و کیفیت و کمیت توسعه های انسانی و اقتصادی به دنبال آن خواهد بود).

قاره آسیا: همان طور که قبلا اشاره نمودیم حدود ۵۳٪ کشورهای اسلامی در قاره آسیا توزیع گشته است که در این کشورها حدود ۷۱۸۵۸۴۰۰۰ نفر یا ۵۳ درصد جمعیت مسلمان جهان زندگی می کنند.^۲

از رقم فوق حدود ۲۳۹۰۰۸۰۰۰ نفر در ناحیه خاورمیانه آسیا و مابقی در ممالک اسلامی شبه قاره هند و آسیای جنوب شرقی توزیع گردیده است که اکثریت آن در کشور پرجمعیت اندونزی به سر می برند.

پرجمعیت ترین کشور مسلمان قاره آسیا اندونزی است که به تنهایی حدود ۱۷۸۳۵۰۰۰۰ نفر «بیش از ۲/۸ برابر جمعیت ایران جمعیت مسلمان دارد» البته لازم است اشاره گردد که کل جمعیت این کشور شامل مسلمان و غیر مسلمان رقمی حدود ۲۰۵ میلیون نفر است. پاکستان با ۱۳۷۲۱۸۰۰۰ نفر و بنگلادش با ۱۱۳۱۰۰۰۰۰ نفر مسلمان به ترتیب در ردیف دوم و سوم قرار دارند و بعد از این کشورها ترکیه و ایران با ۶۳ و ۶۴ میلیون مسلمان مقام های چهارم و پنجم را به خود اختصاص داده اند. جمعیت کشورهای دیگر آسیا معمولا رقمی کمتر از ۲۰ میلیون نفر را نشان می دهد تا اینکه قطر با ۶۴۱۰۰۰ و بحرین با ۵۰۹۰۰۰ و برونی با ۲۱۱۰۰۰ و جزایر مالدیو در جنوب غرب هند با ۲۷۵۰۰۰

1- The Work of the World Health Organization, Alexandria, Egypt : 1999-page : 166

2- The Europa World. Year Book. 40th Edition. London. 1999. U.K.

نفر مسلمان، کم جمعیت ترین ممالک آسیا را تشکیل می دهند. از لحاظ وسعت کشور قزاقستان با ۲۷۱۷۳۰۰ کیلومتر مربع، وسیع ترین کشور اسلامی آسیا می باشد. اما از لحاظ جمعیتی با ۱۵/۶ میلیون نفر در رده های آخر قرار دارد.

بعد از قزاقستان، عربستان سعودی با مساحتی برابر ۲۱۴۹۶۹۰ کیلومتر مربع دومیت کشور مسلمان قاره آسیا به شمار می رود در صورتی که جمعیت آن کمی بیش از ۱۸۸۵۵۰۰۰ نفر است که ۱۸۴۷۸۰۰۰ نفر آن مسلمان هستند.

بعد از آن کشور اندونزی با ۲ میلیون کیلومتر مربع^۱ سومین کشور اسلامی وسیع قاره آسیا به شمار می رود در صورتی که جمعیت مسلمان آن حدود ۱۷۸۳۵۰۰۰۰ نفر است. ایران با مساحتی بیش از ۱/۵ میلیون کیلومتر مربع جمعیتی حدود کمتر از ۱،۳ جمعیت اندونزی و ۳/۵ برابر جمعیت عربستان را در خود جای داده است. این موضوع ثابت می نماید که اولاً تعداد جمعیت در کشورهای اسلامی آسیا به طور ناموزون توزیع گشته و رابطه مستقیمی با وسعت خاک ندارد و ثانیاً ایران از لحاظ جذب جمعیت مسلمان با آن که نسبت به مساحتش جزو ممالک با جمعیت متوسط به شمار می رود، در مقایسه با ممالک اسلامی آسیا وضعیت متعادلی از لحاظ اجتماعی دارد.

وسعت سایر کشورهای مسلمان آسیا هر یک از یک میلیون کیلومتر مربع کمتر است و کشورهای کوچک بحرین و مالدیو کوچکترین واحدهای سیاسی مسلمان نشین این قاره به شمار می روند^۲ به جدول شماره ۱ مراجعه شود.

با یک نگاه به این جدول مشاهده می شود که ممالک اندونزی، پاکستان و بنگلادش به ترتیب پر جمعیت ترین ممالک اسلامی آسیا می باشند که روی هم رفته با جمعیت مسلمان حدود ۴۲۸۶۶۸۰۰۰ نفر بیش از نیمی از جمعیت اسلامی آسیا یا کمی بیش از ۳۱/۶٪ جمعیت دنیا را به خود اختصاص داده اند. علت این موضوع را می

۱- تفاوت فیزیکی این کشور نسبت به قزاقستان و عربستان جزیره ای بودن آن و قرار گرفتن در منطقه استوایی است.

۲- به صورت جزیره ای هستند که در گذشته به عنوان ایستگاههای تجاری و ارتباطی بین سرزمینهای بزرگ محسوب می شدند.

بایست در مساعد بودن شرایط طبیعی محیط یا وجود عوامل مساعد در جذب و تراکم جمعیت دانست.^۱

اقلیم مرطوب و گرمسیر با باران کافی و همراه با وجود رودهای پر آب، جلگه های آبرفتی وسیع که محیط مساعدی را جهت بهره برداریهای زراعی آماده می سازد و اثرات دریایی، اقتصاد ماهیگیری، کارهای بندری و کشتیرانی و غیره، از مهمترین عوامل مساعد در جذب جمعیت هستند.

از طرف دیگر رشد جمعیت و باروری زیاد در این کشورها در قیاس با ممالک مرفعی و متعادل دنیا، خود عامل مهمی در افزایش جمعیت این کشورها به شمار می رود. سنتی بودن و عدم توسعه یافتگی اجتماعی در این سرزمین ها به همان نسبت در رشد جمعیت آنها می افزاید.^۲

در پاکستان رود سند و جلگه عظیم سند و در بنگلادش دلتای گنگ بر اثر تلاقی دو رود بزرگ گنگ که از مغرب و برهماپوترا که از مشرق جاریند و به هم متصل می گردند مناطق بسیار حاصلخیز و مساعدی را جهت کشت برنج - پنبه و کنف و ایجاد باغات مختلف میوه های گرمسیری مساعد می سازد.

در اندونزی نیز به خاطر وجود خاک های بسیار مرغوب ناشی از مواد آتشفشانی در جزایر متعدد خود و وجود آب فراوان و اقلیم مساعد و مجاورت با آب های آزاد و در ضمن کشت و درخت کائوچوی طبیعی و بهره برداری از آن از عوامل مهم جذب و تراکم جمعیت به شمار می رود و به طور کلی در این ممالک عوامل نامساعد و بازدارنده آن طور که در قسمت اعظم آسیای جنوب غربی و آفریقا مشهود است، دیده نمی شود و جمعیت در یک محیط مساعد و آرام همراه با تمام امکانات طبیعی در حال افزایش

1-The Work of the World Health Organization, Alexandria, Egypt. 1999. page : 166 .

۲- رشد متوسط سالانه جمعیت در پاکستان ۲/۷٪، در اندونزی ۱/۹٪ و در بنگلادش ۲/۲٪ در سال ۱۹۹۸ است.

است. از طرف دیگر سستی بودن جوامع و سکونت اکثریت جمعیت در نواحی روستایی خود از عوامل بعد خانوار بالا و افزایش جمعیت است.^۱

در کشور عراق (با وسعت ۴۳۸۳۱۷ کیلومتر مربع) جمعیتی حدود ۲۱۱۹۲۰۰۰ نفر مسلمان توزیع گشته است و در مقایسه با عربستان (۲۲۴۰۰۰۰ کیلومتر) و ۱۸۴۷۸۰۰۰ نفر مسلمان رقم بالاتری را نشان می دهد، در صورتی که مساحت آن حدود ۱،۵ مساحت عربستان سعودی است و این موضوع به شرایط مساعدی که در جلگه حاصلخیز و پر آب بین النهرین با اقلیم نسبتاً گرمسیری ارتباط دارد که محیط کاملاً مساعدی جهت کشت انواع گیاهان غذایی و صنعتی و فعالیت های دامپروری ایجاد نموده است.

در شمال عراق کوهستان های سلیمانیه و کرکوک و نوار مرزی ایران و ترکیه تعداد زیادی از افراد به صورت معیشت کوچ نشینی و روستا نشینی پراکنده اند که خود سهم بزرگی از جمعیت عراق را تشکیل می دهد.

کشورهای کویت و بحرین و قطر و امارات متحده عربی و سایر شیخ نشین های خلیج فارس، با مساحت کم جمعیت زیادی را در خود جای داده اند. علل جذب و افزایش جمعیت خصوصاً در کویت و دوبی عبارت است از:

- ۱- وجود ذخایر عظیم نفت و ایجاد صنایع متعدد نفتی در جوار آن.^۲
- ۲- در در آمد عظیم صدور نفت که بخشی از آن صرف کشور و جامعه می شود.^۳
- ۳- بالا بودن سطح درآمد مردم که اغلب به امور بازرگانی فعالیت دارند و در نتیجه سرمایه گذاری های کلان و وجود بنادر آزاد و وجود کار موجب مهاجرت نیروی جوان از سایر مناطق همجوار گردیده است.

۱- اشاره می شود که در سال ۱۹۹۸ درصد روستا نشینی در پاکستان ۶۸٪، در بنگلادش ۸۰٪ و فقط در اندونزی کمتر و حدود ۳۸٪ است.

۲- این کشورها معمولاً پس از عربستان سعودی، عراق و ایران دارای بیشترین ذخایر نفتی خاورمیانه هستند. روزنامه بهار، مقاله اقتصادی تحت عنوان: جایگاه ایران در بازار جهانی گاز طبیعی، مورخ ۱۳۷۹/۳/۴

۳- سهم سرانه (تولید ناخالص ملی) در بحرین ۸۰۹۰، کویت ۱۹۸۰۰، قطر ۱۴۷۶۰، و امارات عربی ۱۶۵۰۰ دلار است که نسبت به سایر کشورهای منطقه بیشتر و نشانه رفاه اقتصادی و پشتوانه توسعه این کشورها است.

۴- رشد سریع جمعیت خصوصاً در قطر (۸/۱٪ در سال) به افزایش جمعیت این کشورها کمک شایانی نموده است.

۵- وجود امکانات و رفاه نسبی برای یک زندگی بهتر و افزایش سطح بهداشت و کاهش مرگ و میرها.^۱

در سوریه و لبنان و فلسطین اغلب جمعیت در سواحل مدیترانه توزیع و به فعالیت های کشاورزی و باغداری و بندری و در شهرها به فعالیت های بازرگانی و مشاغل آزاد اشتغال دارند و در بخش های عظیمی از مرکز و جنوب شرق آنها که پوشیده از بیابان است فقط تعداد کمی از جمعیت، به صورت کوچ نشینی و روستا نشینی زندگی می کنند. سوریه از لحاظ داشتن شرایط مساعد طبیعی نظیر اقلیم معتدل مدیترانه ای و خاک های زراعی مرغوب در حوالی مدیترانه و پوشش گیاهی نسبتاً غنی در شمال و مغرب خود از لحاظ جذب و اشتغال جمعیت موقعیت و وضعیت بهتری نسبت به ممالک همجوار خود دارد.

کشور افغانستان که جمعیت آن ۲۴۸۰۰۰۰۰ نفر برآورد شده است، جمعیت متعادل را در بین کشورهای آسیای میانه و جنوب غرب آسیا دارد، اما بیش از ۶ میلیون جمعیت آن در کشورهای پاکستان، تاجیکستان و ایران به صورت پناهنده جنگی به سر می برند و اوضاع نابسامان سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و رفاهی آن در عوامل مهاجر فرستی، مرگ و میر زیاد کودکان (۱۵۶ در هزار) مرگ و میر زیاد عمومی (۲۸ در هزار) و پایین بودن تولید ناخالص ملی (۱۸۰ دلار سهم سرانه G.N.P) و فقر زیاد و به طور کلی عدم وجود فاکتورهای توسعه، در کاهش جمعیت آن موثر است.

قاره آفریقا :

از لحاظ تعداد جمعیت آمار مسلمانان آفریقا چه در کشورهای اسلامی واقع در آن و چه در سطح قاره از کل جمعیت مسلمان آسیا تجاوز نمی کند .

پر مسلمان ترین کشور اسلامی آفریقا مصر است که تعداد مسلمانان آن از ۵۵ میلیون نفر تجاوز می کند در حالی که در آسیا کشور اندونزی به تنهایی بیش از ۳ برابر جمعیت آن و پاکستان و بنگلادش در حدود ۲/۳ برابر این رقم مسلمان در خود پذیرفته اند و تعداد مسلمانان ترکیه که چهارمین کشور پر جمعیت اسلامی در آسیاست (۶۴۲۸۲۰۰۰ نفر) از تعداد مسلمانان مصر که صدرنشین کشورهای آفریقایی به شمار می رود بیشتر است . رونق اقتصاد کشاورزی در دلتای پر برکت نیل و سواحل مدیترانه از طرفی و رشد جمعیت بالای ۱ / ۲٪ در سال و نرخ باروری ۳/۶ و به ویژه ۵۳٪ جمعیت روستایی و کشاورز مصر ، در این افزایش سهم تعیین کننده ای داشته است .

بعد از مصر ، نیجریه و مغرب و الجزایر و سودان در ردیف کشورهای اسلامی پر جمعیت آفریقا به شمار می روند و جمعیت مسلمان هیچ یک از کشورهای اسلامی دیگر آفریقا به رقم بیش از ۱۰ میلیون نفر نمی رسد^۱ .

کشور کوچک و تازه تاسیس جیبوتی در شاخ آفریقا و ۲/۳ برابر کوچکترین کشور مسلمان آسیا یعنی جزایر مالدیو جمعیتی برابر با ۶۴۴۰۰۰ مسلمان را در خود جای داده است .

لازم است اشاره گردد که تعداد مسلمانان در کشور اسلامی نیجریه حدود ۵۲۰۰۰۰۰۰ نفر است و این در حالی است که از جمعیت ۱۰۴۰۰۰۰۰۰ نفری نیجریه تنها ۵۰٪ مسلمان اند .

۱- چنانچه علاوه بر جمعیت مسلمان ، جمعیت اقلیت غیر مسلمان را هم به ارقام جمعیتی اضافه نمایم همین رقم صدق می کند .

در کشورهای اسلامی قاره آفریقا حدود ۲۵۶۸۶۷۰۰۰ نفر مسلمان زندگی می کنند و در مقایسه با آسیا رقم کمتری را نشان می دهد (۱،۳ جمعیت مسلمان آسیا) و جالب اینجا است که حتی جمعیت کل کشورهای اسلامی آفریقا از سه کشور اندونزی و پاکستان و بنگلادش در آسیا نیز کمتر است (آفریقا ۲۵۶۸۶۷۰۰۰ نفر و این سه کشور مذکور ۴۲۸۶۶۸۰۰۰ نفر مسلمان دارند) و این نمونه مشخص و جالب، عدم توزیع یکنواخت و نامتعادل پراکنندگی جمعیت مسلمان در دنیا را ثابت می کند.

آفریقا به علت شرایط خاص جغرافیایی (دارا بودن بیابانهای خشک و جنگل های انبوه) سرزمین، ممالک وسیع، ولی کم جمعیت مسلمان است.

چنانچه در جدول شماره ۱ مشخص گردیده است مجموع وسعت کشورهای مسلمان آفریقا (۱۵۵۸۶۸۰۶ کیلومتر مربع) از وسعت کل کشورهای مسلمان آسیایی (۱۵۲۳۸۶۹۳ کیلومتر مربع) بیشتر است ولی جمعیت آن یک سوم قاره آسیا است. از طرف دیگر در آفریقا ۷ کشور که هر کدام با مساحتی بیش از یک میلیون کیلومتر مربع وجود دارد که جمعیت کمی را در خود جای داده است. در بین این ممالک کشور سودان با وسعتی برابر با ۲۵۰۵۷۹۰ کیلومتر مربع، دومین کشور وسیع مسلمان جهان محسوب می شود و بعد از آن الجزایر با ۲۳۸۱۷۲۹ کیلومتر مربع سومین کشور وسیع اسلامی است ولی در عوض سودان با جمعیت ۲۲۶۵۴۰۰۰ نفر و الجزایر با ۲۹۹۷۰۰۰۰ نفر مسلمان، از کشور مراکش که مساحت آن کمتر از ۱،۵ دو کشور مذکور است کم جمعیت تر هستند و مجموع جمعیت دو کشور سودان و الجزایر حتی از کشور ترکیه که دوازدهمین کشور وسیع اسلامی در دنیا است (۷۷۹۴۵۲ کیلومتر مربع) نیز کمتر است.

در اغلب کشورهای آفریقای شمالی، نوار ساحلی مدیترانه به صورت خطی از مغرب به مشرق، منطبق بر مراکز پر جمعیت آنها است و در کشور مصر که پرجمعیت ترین کشور مسلمان آفریقای است دلتای رود نیل در شمال و حواشی رودخانه نیل از ساحل مدیترانه تا مرزهای سودان با جهتی شمالی جنوبی و به صورت خطی متراکم از

جمعیت است که ادامه آن در کشور سودان و اطراف شاخه های اصلی نیل نیز جمعیت زیادی را به خود جذب نموده است زیرا مناطق مذکور دارای اقلیم مساعد و آب فراوان و جلگه های آبرفتی سیلابی مساعد زراعت بوده و از این رو اطراف رود نیل ساحل جنوبی مدیترانه از قدیمی ترین مراکز تمدن انسانی و پرجمعیت آفریقا به شمار می رود.

فعالتهای کشاورزی مردم در این مناطق بر مبنای کشت گندم و جو، زیتون، انگور، مرکبات، انجیر و سبزیجات در سواحل مدیترانه و کشت پنبه و کنف و گیاهان صنعتی و گندم و لوبیا و گیاهان غذایی در حواشی رود نیل است.

در آفریقای مرکزی و غربی در حوضه خلیج گینه نیز علل تراکم و جمعیت زیاد

عبارتست از:

- ۱- موقعیت جغرافیایی و استراتژیکی این محدوده ها که باعث به وجود آمدن انواع فعالیت های کشتیرانی، بازرگانی و مشاغل بندری و فروش کالا و در نتیجه ایجاد مراکز کار و تنوع مشاغل خدماتی و کاذب به ویژه در بنادر شده است.
- ۲- وجود ذخایر عظیم زیرزمینی و استخراج آنها که صنایع مختلفی را ایجاد نموده است و به سبب نیاز به نیروی انسانی فراوان جمعیت زیادی را به خود جذب نموده است مثل ذخایر عظیم فلزی در کنگو، نفت در نیجریه و فسفات و آهن و قلع در گینه و سنگال و جنوب نیجر و مالی و طلا و سنگهای قیمتی در غنا و ساحل عاج.
- ۳- اقلیم گرمسیری، آب فراوان و جلگه های آبرفتی که اختصاص به کشت بعضی گیاهان گرمسیری مثل بادام زمینی و لوبیا دارد.
- ۴- رشد سریع جمعیت و عدم رعایت اصول جلوگیری از بارداری زیاد به خاطر عقاید و آداب و رسوم قبیله ای.
- ۵- وجود بیش از ۴۰٪ جمعیت جوان بارور و در نتیجه ازدیاد ازدواجهای زودرس و ازدیاد موالید.

کم جمعیت ترین مناطق آفریقا منطبق بر صحرای خشک و سوزان شمالی است^۱ که مساحتی حدود ده میلیون کیلومتر مربع دارد و بیشترین بخش های داخل مرزهای ممالک اسلامی شمال آفریقا را تشکیل می دهد.

در این سرزمین وسیع تعداد کمی جمعیت پراکنده و دور از هم به صورت قبیله ای و زندگی کوچندگی و واحه نشینی^۲ توزیع گشته اند که رقمی کمتر از ۵٪ کل جمعیت کشورهای اسلامی آفریقا را تشکیل می دهد (نقشه شماره ۳).

در خاتمه یادآور می گردد که در قاره آفریقا ۳۲۶۸۶۷۰۰۰ نفر مسلمان زندگی می کنند که معادل ۲۴ درصد جمعیت مسلمان دنیا را تشکیل می دهد و از این تعداد حدود ۷۰۰۰۰۰۰۰ نفر معادل ۲۴٪ جمعیت مسلمان این قاره فقط در ممالک غیر اسلامی این قاره توزیع گشته است.

علاوه بر کشورهای اسلامی آفریقا، بلا استثنا کلیه کشورهای قاره ای و جزیره ای در محدوده این قاره از فرهنگ اسلامی و جمعیت مسلمان قابل توجهی برخوردار است و آفریقا نیز نظیر آسیا دومین قاره پهناور اسلامی به جهان معرفی می شود. بعضی ممالک از جمله بورکینافاسو با ۴۳٪ مسلمان، اتیوپی با ۴۵٪ مسلمان، تانزانیا و جزایر زنگبار با ۳۵٪ مسلمان، ساحل عاج با ۳۹٪ مسلمان و کشورهای گینه بیسائو، موزامبیک و کامرون با جمعیت مسلمان بین ۲۰ الی ۴۰ درصد در صف اول مسلمان بودن قرار می گیرند که با رشد سریع اسلام احتمال قرار گرفتن در جسرگه کشورهای اسلامی این قاره در آینده نزدیک وجود دارد.

- توزیع مسلمانان در قاره اروپا:

در این قاره پیشرفته و صنعتی با معیارهای اجتماعی و فرهنگی که قبلا اشاره شد، در حال حاضر تنها سه کشور اسلامی به نامهای آلبانی با ۲/۳۱۰۰۰۰ نفر مسلمان «۷۰٪ از

۱- وسیعترین و خشک ترین بیابان جهان

۲- اغلب کوچندگان عرب، بربر به صورت قبیله ای و سنی امرار معاش می کنند.

جمعیت ۳۳۰۰۰۰۰ نفری آن مسلمان هستند» و بوسنی و هرزگوین با ۱۵۲۲۰۰۰ نفر مسلمان «حدود ۵۰٪ از جمعیت ۳۱۲۴۰۰۰ نفری آن مسلمان اند» و جمهوری آذربایجان با جمعیت مسلمان ۶۹۳۰۰۰۰ نفر «۹۰٪ از جمعیت ۷۷۰۰۰۰۰ نفری آن مسلمان هستند» در این قاره توزیع شده است. اما نظر به مجاورت این قاره به قاره های آسیا و آفریقا و به ویژه ارتباطات تاریخی، سیاسی و فرهنگی بسیار مستحکمی که با این قاره ها به ویژه آسیا از جمله حاکمیت امپراطوری عثمانی تا مرزهای اطیش و فرانسه داشته است یکی از سرزمین هایی است که رشد و توسعه فرهنگ و جمعیت اسلامی به ویژه در بخش های جنوبی و جنوب شرق و شبه جزیره بالکان روز افزون است. جمهوری های ناحیه قفقاز و حواشی دریای سیاه و اغلب کشورهای اروپای شرقی از جمله بلغارستان و یوگسلاوی درصد مسلمانان نسبت به کل جمعیت آنها بین ۸ تا ۱۵ درصد است که در حال فزونی است، سرزمین های داغستان، چچن، آبخازستان، مقدونیه، گرجستان، کرواسی و روسیه به خاطر مجاورت و ارتباطات گسترده تر تاریخی و فرهنگی و مذهبی با ممالک آسیایی و مسلمانان این قاره از جمله محدوده های مهم اسلامی در اروپا به شمار می روند.

ب) طبقه بندی و نمایش کشورهای اسلامی مطابق مدل آماری حد اختلاف طبقه ای^۱ و فرمول استورجس:

نمایش و طبقه بندی کشورهای اسلامی از طریق روش آماری حد اختلاف طبقه ای خود از جدایت خاصی برخوردار است و در محتوای آن می توان به ارتباط بین محیط های جغرافیایی و مسائل فرهنگی و سیاسی و به ویژه وضع اقتصادی با میزان جمعیت یابی کشورها تا حدودی پی برد.

برای این کار ابتدا تعداد طبقات جمعیتی را مطابق فرمول آماری استورجس تعیین

می کنیم:

۱- با استفاده از روش آماری به کار برده شده در مقاله: تغییر الگوی توزیع آرد و غلات در کانتی های ۳ ساله میشیگان. دکتر فاطمه بهروز، مجله فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. شماره ۳۶ سال ۱۳۷۴

$$K = 1 + \frac{2}{3} \text{Log} N$$

که در آن K تعداد طبقات جمعیتی و N حجم جامعه یا همان تعداد کشورهای اسلامی خواهد بود.

$$K = 1 + \frac{2}{3} \text{Log } 49 \rightarrow K = 6$$

در مرحله بعد R یعنی دامنه نوسان جمعیتی را نیز باید محاسبه نمایم که عبارتست از

$$R = \text{Max } P - \text{Min } P$$

که Max P یعنی پرجمعیت ترین کشور اندونزی با ۱۷۸۳۵۰۰۰۰ نفر و Min P یعنی کم جمعیت ترین کشور که برونئی با ۲۱۱۰۰۰ نفر جمعیت باشد در فرمول فوق قرار می گیرد و R مشخص می شود.

$$R = 178350000 - 211000 = 178139000 \text{ نفر}$$

$$D = R/K = 178139000 / 6 = 29689834$$

در مرحله سوم عدد حد اختلاف طبقه ای که از طریق فرمول بالا محاسبه و مشخص می شود.^۱

و در مرحله چهارم ابتدا میزان D از Max P کسر و طبقه اول کشورهایایی هستند که رقم جمعیت آنها بین (Max P-D) و Max P است و به همین صورت طبقه دوم و سوم و الی آخر طبقه بندی جمعیتی کشورها مشخص می شوند که جدول شماره ۲ نتیجه این طبقه بندی را نمایش می دهد.

همانطور که مشاهده می شود نوعی همبستگی معکوس و ضعیفی بین تعداد جمعیت مسلمان و تعداد کشورهای اسلامی وجود دارد به طوری که در سه ردیف اول طبقات پر جمعیت جمعاً ۳ کشور و در دو ردیف با جمعیت نسبتاً بالا نیز جمعاً ۴ کشور و تنها در ردیف کم جمعیت آخر ۴۲ کشور معادل ۸۶٪ کشورهای اسلامی واقع هستند که اغلب

۱- توضیح مهم: در این محاسبات فقط جمعیت مسلمان کشورها در نظر گرفته می شود.

دارای جمعیت کمتر از ۲۰ میلیون نفر هستند. نتایج کار در نقشه شماره ۴ نمایش داده شده است.

جدول شماره ۲ طبقه بندی کشورهای اسلامی بر حسب طبقات جمعیتی

(جمعیت مسلمان) آنها

ردیف	طبقات جمعیتی (نفر)	کشورهای واقع	تعداد کشورها	درصد به کل کشورها
۱	۱۱۷۸۳۵۰۰۰۰ الی ۱۴۸۶۶۰۱۶۶	اندونزی	۱	۲
۲	۱۱۸۹۷۰۳۳۲ الی ۱۴۸۶۶۰۱۶۶	پاکستان	۱	۲
۳	۸۹۲۸۰۴۹۸ الی ۱۱۸۹۷۰۳۳۲	بنگلادش	۱	۲
۴	۵۹۵۹۰۶۶۴ الی ۸۹۲۸۰۴۹۸	ایران - ترکیه	۲	۴
۵	۲۹۹۰۰۸۳۰ الی ۵۹۵۹۰۶۶۴	الجزایر - مصر	۲	۴
۶	۲۱۱۰۰۰ الی ۲۹۹۰۰۸۳۰	سایر کشورهای اسلامی شامل: ۲۱ کشور در آسیا ۱۸ کشور در آفریقا ۳ کشور در اروپا	۴۲	۸۶

۵) نتیجه و حاصل سخن

همان طور که بحث شد مسلماً تعدد جمعیت و به ویژه جمعیت متخصص و فعال از ابزارهای مهم توسعه اقتصادی و سیاسی در مقابل تهاجمات سیاسی و نظامی و اقتصادی به شمار می رود و از این رو جامعه مسلمان که حدود ۲۲٪ جمعیت دنیا را تشکیل می دهد با توسل به اصول و احکام اسلامی به عنوان یک جبهه متحد و عظیمی در صحنه های

جهانی می تواند مطرح باشد و مسئولین کشورها باید هوشیارانه مواظب به هم ریختگی و ایجاد شکاف و تفرقه بین این خیل عظیم اجتماعی باشند .

از طرف دیگر ۴۹ کشور اسلامی که حدود ۱،۴ ممالک دنیا را شامل می شود اغلب در مناطق حساس و استراتژیک دنیا واقع بوده و در تبادلات اقتصادی ، فرهنگی و تسلط بر آبراهه ها ، گذرگاه های خشکی و پل های ارتباطی شاید نقش اول را در جهان به عهده دارند که خود عاملی است بر اهمیت سیاسی و اقتصادی این کشورها .

مسلماً چنانچه بیش از ۶۰٪ ذخایر سوخت های فسیلی را نیز در مالکیت اقتصادی این کشورها به ویژه خاورمیانه و شمال آفریقا در نظر بگیریم مسلماً جهان اسلام می تواند از لحاظ اجتماعی ، فرهنگی ، سیاسی و اقتصادی به طور مستقل در صحنه های جهانی پایگاه ویژه ای داشته باشد .

منابع :

فارسی:

اطلس گیتا شناسی کشورها . موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتا شناسی . تابستان

۱۳۷۷

افغانستان . اقوم و کوچ نشینی . مجموعه مقالات . ترجمه و چاپ دکتر محمد حسین

پاپلی یزدی . ۱۳۷۲

بذره های توطئه . اسناد وزارت خارجه انگلستان . ترجمه دکتر حسین ابوترابیان . موسسه

اطلاعات ۱۳۶۶

بهبروز ، فاطمه . مقاله تغییر الگوی توزیع آرد و غلات در کانتی های ۳ گانه میسیگان ،

فصلنامه تحقیقات جغرافیایی . شماره ۳۶ . سال ۱۳۷۴

جراحی ، محمد علی . جزوه درسی تاریخ اسلام . دانشگاه تربیت معلم یزد . سال ۱۳۶۵

سعیدی رضوانی، عباس. مقدمه ای بر جغرافیای کشورهای اسلامی فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۳، سال اول.

عباسپور، زهره. پایان نامه کارشناسی جغرافیا تحت عنوان: طبقه بندی کشورهای اسلامی با تاکید به موقع اقتصادی آنها. دانشگاه تربیت معلم یزد. سال تحصیلی ۶۷-۱۳۶۶.

فرید، یدالله. ناحیه. محدوده فضایی برای تحقیقات جغرافیایی. بخش ۱ و ۲. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. شماره های ۲۸ و ۲۹. سال ۱۳۷۲

گنجی، محمد حسن. برداشتی جغرافیایی از جمعیت مسلمان جهان و پاره ای مشخصات دموگرافیک آن. مجموع مقالات سمینار جغرافیایی بین المللی. شماره ۱، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی. اردیبهشت ۱۳۶۵.

نظری، علی اصغر. جغرافیای ممالک اسلامی. انتشارات دانشگاه پیام نور ایران. ۱۳۷۲. وزارت امور خارجه. مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز. شماره ۵. تابستان ۱۳۷۳.

انگلیسی :

International , Petroleum. Encyclopedia. Printed in : U.S.A. 1996

National Geography. Vol : 195 . ND 5 . Washington D.C. U.S.A. 1999

The work of Health organization. Alexandria. Egypt . 1999

The work of Health organization. Alexandria. 1997

The world Health Report organization . Geneva. 1998

Urban and Rural Areas . United Nations Department of Economic and Social Affairs. Population Division. 1999.

The Europa world . Yeat Book . 40 St Edition . London . 1999 U.K.